

LIIVI, LUDZI JA KRAASNA MAARAHVA KIIL

Mari Mets, Anu Haak, Triin Iva, Grethe Juhkason, Mervi Kalmus, Miina Norvik, Karl Pajusalu, Pire Teras, Tuuli Tuisk, Lembit Vaba. Eesti murded IX. Lõunaeesti keelesaarte tekstid. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool, 2014. 333 lk.

Eesti keeleinimesed teavad, et lõunaeesti keeleala on veel hiljuti ulatunud lõuna ja kagu suunas kolme keelesaarena kaugele Eesti piiridest väljapoole. Keelesaared Leivu, Lutsi ja Kraasna ehk nende saarte enda keeles *Liivi, Ludzi ja Kraasna maarahva kiil*, millest kaks esimest asusid Lätis ja viimane Pihkvamaal, on kahjuks küll tänaseks hääbunud, kuid õnneks mitte jäljetult. Neid lõunaeesti saarekeeli on päris palju jäädvustatud ja soliidseim nende alade keelekogud ilmuvad alles läinud talvel mahuka raamatuna „Lõunaeesti keelesaarte tekstid”. Raamat on soliidne mitte ainult oma paksuselt (333 lk) ja avaldatud tekstide hulgal (207), vaid veel mitme asja poolest.

Esiteks on selle raamatu koostamine olnud aukartust äratavalt mahukas ja keerukas töö, millest annab tunnistust kas või see, et autoreid pole üks-kaks, vaid kümme. Raamat on valminud Tartu Ülikooli ja Eesti Keele Instituudi ühistööna, toimetanud Ellen Niit. Muljet avaldab juba põguski pilguheit raamatu sisusse, kust vaatavad vastu detailiderohkes täpses soome-ugri foneetilises transkriptsioonis tekstid, nende tõlked, lõpuosas sõnastik ja veel mitmed tarvilised lisad. Eessõnast leiab Peeter Pälli tehtud kaardid, mis juhatavad lugejale kätte keelesaarte ja neil paiknenud lõunaeestikeelsete külade asukohad. Eessõnale järgneb lühiülevaade keelesaarte päritolust, uurimisloost ja keelelisest eripärast. Tutvustatud on nii kolme keelesaart üksteisest eristavaid kui ka kõigile kolmele ühiseid tunnususjooni.

Teiseks asjaoluks, mis lisab keelesaarte raamatule väärikust, on selle kuulumine akadeemilisse sarja „Eesti murded”, milles on nüüdseks ilmunud tekstikogud-ülevaated kõigest eesti murretest. Keelesaarte raamat on selle mahuka sarja viimane, üheksas tekstiköide, mis ilmub enam kui poolsada aastat pärast esimese köite („Mulgi muredetekstid”)¹ valmimist. Nagu raamatu autorid eessõnas mainivad, oleks keelesaarte tekstid õieti võinud kuuluda juba sarja VI osasse „Võru murde tekstid”.² Et aga keelesaarte tekstid tollest raamatust välja jäid, siis seda tühikut täidabki sarja viimane osa, mida on küll tulnud väga kaua oodata, kuid mis see-eest on ka täies mahus pühendatud vaid keelesaartele.

Muidugi on „Lõunaeesti keelesaarte tekstide” ilmumine niivõrd esindusliku raamatuna väga oluline mitte ainult eesti keele ajaloo ja murrete uurimise seisukohalt, vaid ka tänapäeva võru ja seto keele jaoks. Kuulub ju Leivu ja Lutsi murrak võru keele ja Kraasna seto keele murrakute hulka ning mõlemad kaas-aegsed lõunaeesti keeled võivad saada keelesaarte keelest mitmesugust uut arusaama ja täiendust.

Emakeelse ja pidevalt tänapäevase võru kõne- ja kirjakeele sees elava võrukesena on mu muljed ja tunded keelesaarte tekste lugedes siiski üsna kahetised. Ühelt poolt ma loen ju sellest raamatust justkui omaenda keelt – võru (ja seto) keelt, milleks mul iial pole olnud abiks vaja eestikeelset tõlget. Üldiselt pole mul neid raamatus leiduvaid eestikeelseid tõlkeid vaja ka keelesaarte tekstide puhul. Enamik tekste on ees-

¹ S. Tanning, *Mulgi muredetekstid*. (Eesti murded I.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.

² H. Keem, I. Käsi, *Võru murde tekstid*. (Eesti murded VI.) Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2002.

ti kirjakeelse tõlketagi täiesti loetavad ja arusaadavad, kuid vahel mõne läti-, vene- või väga omapärase sõna taha takerdun ometi ja siis on tõlkest tõesti abi.

Nii on see idavõrule ja setole lähedaste Lutsi ja Kraasna tekstide puhul, mis on mulle kui idavõrukeelse hästi mõistetavad. Raskem lugu on aga Leivu tekstide mõistmisega, sest Leivu murrak on täis tõesti väga suuri läti keele mõjusid ja omapäraseid uuendusi nii häälduses, sõnamuutmises kui ka sõnavaras ja lauseehituses. Leivu tekstide läti mõjud on märgatavalt suuremad kui Lutsi keelel. Kohati tuleb Leivu teksti lugedes peale päris liivi keele tunne, nii täis on see liivi keelega sarnaseid muutusi (täishäälikute diftongistumine, helilised sulghäälikud, *h* kadu, katketoon, *s*-i asemel erinevad susihäälikud *š*, *ž*, *z* jpm). Liivi keele tunnet võimendab muidugi veel see, et leivud ise, nagu juba raamatu kõige esimesest tekstist lugeda võib, on enda kohta öelnud *liiviq*, samuti teadmine, et Leivu keelt veel XX sajandi algul tõsimeeli liivi keelest põlvnevas peeti.

Leivu suurem eripära johtub loomulikult osalt ka sellest, et Leivu algne, läti mõjude eelne keelesüsteem on läänvõruline, väga sarnane Hargla murrakuga, mis on võru keele murrakute seas kõige omapärasem ning võru kirja- ja ühiskeelest kõige erinevam. See kõik kokku ja lisaks veel mõned üliarhailised keelejooned (nt personaalne passiiv) teevad Leivu tekstidest arusaamise üsna keeruliseks. Siin aga saabki õnneks appi võtta iga teksti juures samal leheküljel oleva tõlke.

Üks Leivu murraku keelemuutus, millest raamatus juttu ei ole tehtud, mis aga tekstidest ometi selgelt välja paistab, on vokaalharmoonia nõrgenemine. Kui Lutsi ja Kraasna tekstides on vokaalharmoonia pea sama järjekindel nagu vane- ja eesti ühiskeelest vähem mõjutatud Võru- ja Setomaa keeles, siis Leivu tekstides võib näha väga laiaulatuslikku vokaalharmoonia – nii *ä*-, *ü*-, kui ka *õ*-

harmoonia – kadu, nt *elanu*, *elaze*, *jäanu*, *suure*, *põret*, *saksule*, *ossege*, *unetunu* (pro *eläni*, *eläze*, *jäänü*, *suurõ*, *põrõt*, *saksulõ*, *ossõgõ*, *unõtunu*). Osaliselt on vokaalharmoonia Leivu tekstides siiski säilinud ja vahel leiab isegi selle ületaotlust, nt *kürütänü* (pro *kirutanu*).

Tegelikult tundub see, mille poolest Leivu tekstid Lutsi omadest palju eristuvad, olevat mitte ainult murdetauust ja massiivne läti mõju, vaid ka see, et leivude keel on selle üleskirjutamise ajal olnud juba oma kadumise lõppfaasis, kus see ilmselt pole enam olnud keelejuhtide igapäevaseks suhtluskeeleks. Keel näib kobav, segane ja kohati äärmuseni lihtsustunud ning tekstid ise on ka üsna lühikesed. On tunda, et keelejuhil on olnud raske ja väsitav oma keelt rääkida ja sellel püsida. Lutsi tekstide puhul võib sama olukorda märgata kõige uuemate, 1970. aastatel talletatud tekstide juures. Vanemad, XX sajandi alguse Lutsi tekstid on aga enamasti väga selged, ladusad, ilma väga suure läti (ja vene) mõjuta ning korraliku (võru) grammatika ja sõnavaraga.

Kõige vähem on keelesaarte raamatus Pihkvamaal kõneldud Kraasna murraku tekste, kusjuures kõik need pärinevad vaid ühelt keelejuhilt (Matrjona Razivonovalt) ja ühelt üleskirjutajalt (Heikki Ojansuult) 1911. või 1912. aastast. See aeg pidi olema juba väga lähedal Kraasna keele lõplikule väljasuremisele, kuid ometi on raamatus selle koha peal lugeda väga hea ja ladus idaseto keel, milles on küll vene mõjusid, kuid kaugeltki mitte samal määral nagu on läti mõjusid Leivu tekstides. Kraasna keelejuht Matrjona on olnud väga hea ja kindla keelega, mida toetab muidugi tema sünniaasta 1840, kuid siiski on imetlusväärne, et tema keel on peaaegu täielikult venestunud keskkonnast hoolimata nii hästi säilinud.

Keelesaarte raamatut lugedes võib näha kolme väikese lõunaeeesti keelekuju lõplikku hääbumist pisut enam kui poole

sajandi jooksul. Raamatu ülesehitus, kus esmalt tulevad vanemate keelejuhtide tekstid ja seejärel üha nooremate omad, annab võimaluse kergesti jälgida suhteliselt lühikese aja jooksul toimunud keele segunemist, lihtsustumist ja aktiivsest kasutusest kõrvalejäämist, mis on viinud keele lõpliku hävimiseni. Kahjuks toimuvad sarnased (taand)arengud praegu väga paljude maailma keeltega, sealhulgas enamikuga läänemeresoome keeltest. Seda ohtu tajudes on mitmed keelekogukonnad, sealhulgas ka lõunaestlased – võrokased, setod ja mulgid – asunud oma keele kaitsesele, püüdes seda ise aktiivselt nii kõnes kui ka kirjas kasutada ja, mis kõige tähtsam, igapäevase kõnelemise ja omakeelsete keelepesarühmade kaudu lastele edasi anda. Muidugi on vaja veel ka omakeelset kirjandust, meediat ja palju muud.

Leivu ja Kraasna keele revitaliseerimisega ei ole minu teada tegelenud keegi. Nagu võib lugeda lutside Meikul ja Tekla Jarošenko mälestustest, mis on üks minu selle raamatu lemmiklugusid (lk 145–148), üritas Lutsi keelekogukonna säilimise heaks midagi ära teha seal keelekogumisreisidel käinud Paulopriit Voolaine. Ta tegi ettevalmistusi Lutsi maarahvale eestikeelse kooli loomiseks. Selleks koostas ta Lutsi eesti laste nimekirju ja sai kooli loomiseks mitmelt kohalikult ametnikult loa. Riiast jäi tal vajalik luba siiski saamata ja seepärast ka kool loomata. Teades Voolainet kui kahe setokeelse lugemiku koostajat, võib arvata, et oma kooliloomisplaani õnnestudes oleks ta võinud luua ka lutsi keele ortograafia ja õppematerjalid. Nende toel oleks kolmest lõunaeesti saarekeelest ehk vähemalt Lutsi saatus võinud olla teistsugune.

Maailmas on ette tulnud ka juba täiesti välja surnud keelte uuele elule

äratamist, nagu on juhtunud näiteks Suurbritannia edelanurgas kõneldava korni keelega. Voolaine omal ajal pooleli jäänud tööd on mõnes osas lootusrikkalt jätkanud Lutsi juurtega noor välislätlasest keeleteadlane Uldis Balodis, kes on hiljuti loonud internetilehekülje „Lutsimaa: lutsi eestlaste kodu” (www.lutsimaa.lv). Leheküljelt leiab muuhulgas Balodise koostatud lühikese Lutsi keele grammatika ning lihtsa ja praktilise, võru ja läti õigekirjutust ühendava Lutsi ortograafia.

Vaadates keelesaarte tekstiraamatu jutte, mis on esitatud tavalugejale väga raskes soome-ugri foneetilises transkriptsioonis, tekkis tahtmine näha neid lugusid sellele lisaks ka Lutsi või võru tavakirjaviisis, mis oleksid ilma lingvistilise eriväljaõppeta inimesele ilmselt mõlemad tunduvalt kergemini loetavad. Annan siin Lutsi keele ja kirjaviisi näiteks Balodise loodud Lutsi kirjaviisis edasi väikse Lutsi muinasjutu keelesaarte raamatust (lk 149):

Vares kaije, mille um luik valge, illos ni puhāz. Luik laşķ mā pääle ni jāije magāma. Vares vyřř muta ni tull luigalō manuq, tekķ luiga mustast gu vares. Herāze luik üles, lātsķ vī manuq, mōsk' ārq kui valge oll' ni valgest jālq saije. Vanārahvas ütliq, varest myzeq paļļo tahat, valgep sā-aiq.

Olgu Lutsi kirjaviisidega, kuidas on, kuid lõpetuseks võib küll kindlalt öelda, et viimase aasta jooksul ilmunud keelesaarte raamat ja Lutsi koduleht täiendavad teineteist suurepäraselt, olles mõlemad hinnaline täiendus nii eesti ja soome-ugri keeleteadusele kui ka võru, seto ning ehk kunagi taasärkavale lutsi (ja miks mitte ka leivu ja kraasna) keelele.

SULEV IVA